

שיעור עשירי

זמן בדיקת חמץ - בשקיעה או בצאת הכוכבים

לאחר רצף המקורות שהגמ' מביאה בניסיון להוכיח מהו "אור", היא מכריעה (ג ע"א):

אלא: בין רב הונא ובין רב יהודה, דכולי עלמא: אור אורתא הוא. ולא פליגי, מר כי אתריה ומר כי אתריה. באתריה דרב הונא קרו נגהי, ובאתריה דרב יהודה קרו לילי.

ומקשה על כך:

ותנא דידן מאי טעמא לא קתני לילי?

הר"ן בחידושיו והמאירי כותבים שבנושא של בדיקת חמץ, כיוון שהייתה הו"א שהכוונה לבדיקה ביום, לכן הגמ' שואלת מדוע נקט "אור" דווקא כאן ולא בשאר מקומות שנקט התנא "אור".

ומיישבת הגמ':

לישנא מעליא הוא דנקט. וכדרכי יהושע בן לוי, דאמר רבי יהושע בן לוי: לעולם אל יוציא אדם דבר מגונה מפיו, שהרי עקם הכתוב שמונה אותיות ולא הוציא דבר מגונה מפיו...

ופירש"י:

דבר מגונה – לאו משום דלילי דבר מגונה הוא, והא דרבי יהושע בן לוי – בעלמא איתמר, ומיהו, שמעינן מינה לשון חכמים לחזר אחר לשון צה ונקי.

בתורא"ש מוסיף, שאין זה דין כללי, דא"כ היה צריך לגנוז את הלשון "לילה" לגמרי. אלא כאשר מדובר על פתיחת המסכת או הנושא, משום סימן טוב – "פתח דבריך יאיר" – נוהגים לפתוח בלשון חיובית.

וכ"כ הר"ן על הרי"ף: "לאו משום דלשון מגונה... משום פתח דבריך יאיר". וכ"כ מהר"ם חלאווה, וכן המאירי כתב: "מתוך שהוא פתח דבריו, ראה לתפוש בו לשון מהודר שבמהודרים".

אמנם לעומת זאת, דעת הראב"ד בהשגות על בעל המאור (א ע"א אות א), שהתנא נקט "אור" לא רק משום הידור וכו', אלא יש לכך אף נ"מ הלכתית. הראב"ד סובר שהתנא התכוון ללמדנו שיש להקדים את הבדיקה לזמן שיש בו עדיין אור, דהיינו בתחילת

הלילה ממש.

בעל המאור פירש כדברי רש"י ושאר הראשונים, שנקט "אור" משום "פתח דבריך יאיר" וכו'. וכתב עליו הראב"ד:

אמר אברהם: זה הטעם אין לו טעם, וכי לא שנה התנא לשון אור אלא בפתחת דבריו, והרי המפלת אור לשמונים ואחד, יכול יהא נאכל אור לשלישי, וכמה כיוצא באלו. ועוד, אטו מי ליכא לילה במשנה ובברייתא, ומה ראו לומר אור במקצת המקומות ובמקצתן אמרו לילה. אבל הטעם הברור שכל המקומות שהוא צריך להקדים לתחלת הלילה, כגון בדיקת החמץ ומשיאין משואות (ראש השנה כב ע"ב), תני "אור", מפני שעדיין יש שם אור היום ואינו חושך, כדכתיב ולחשך קרא לילה (בראשית א, ה), והמפלת אור לשמונים ואחד, ויכול יהא נאכל אור לשלישי, כולם לצורך נשנו, שלא תאמר כל זמן שיש בו אור היום יהא נדון כיום שלפניו, לכך שנו בהם אור, וכן תמצא כל מקום ששנה אור לצורך נשנה. וכן אור יום הכיפורים מתפלל שבע ומתודה (יומא דף פו ע"ב) גם הוא לצורך נשנה שלא יאחר מהתוודות כדי שיהא עליו כל היום בריצוי לפני הבורא ומאי דקבעינן בגמרא ותנא דידן מאי טעמא לא תנא לילה הכי קאמר התנא הזה היה לו לפרש ולא לסתום ותנא דבי שמואל ששנה לילה בא לפרש המשנה, כי כן דרך הבריתות לפרש המשניות.

אמנם הראב"ד אינו מבאר בכל מקום ומקום מהי כוונת התנא בכך שנקט "אור", אך לפי דבריו אכן יש נ"מ הלכתית שהתנא בא להשמיענו בכל מקום כזה.

הר"ן מוסיף ביאור בדברי הר"ן, שהטעם להקדמה זו הוא: "כדי שלא יתירשלו או שלא ישכח, וכיון דאותה שעה קושטא הוא שיש בה אור תנא אור משום לישנא מעליא".

נמצא, שלדעת הראב"ד, הצורך לבדוק מיד בתחילת הלילה הוא מעיקר התקנה, שתקנת הבדיקה היתה לבדוק בתחילה, שכן כתב הראב"ד "שכל המקומות צריך להקדים לתחילת הלילה". אך לשאר הראשונים אין זה מעיקר התקנה, ונקט "אור" רק משום לישנא מעליא.

והר"ן מבאר את דברי הגמ' "לישנא מעליא נקט" אף לפי הראב"ד, שהוא יבאר שאם התקנה היא לבדוק בלילה כשיש חושך גמור, התנא לא היה כותב "אור" רק משום שצריך לישנא מעליא, כי בכך הוא "שם חושך לאור", ומשנה את המשמעות. ולכן על כרחך שיש גם צורך מצד הדין לבדוק בשעה שעדיין יש אור, ומתווסף לזה הטעם של "לישנא מעליא".

ישנו ויכוח בין הפוסקים מהו בדיוק זמן הבדיקה לדעת הראב"ד. רבינו מנוח על הרמב"ם (פ"ב מחור"מ ה"ג), כותב בזה"ל: "וכתב הראב"ד בהשגות בעה"מ ריש פסחים, אע"פ שהתלמוד נותן טעם... משום לישנא מעליא, מ"מ עיקר הטעם הוא משום שצריך להתחיל אחר שקיעת החמה מיד..." – עוד קודם צאת הכוכבים, דהיינו בשעה שעדיין יום. וכך תלמיד רמב"ן ר"י מנרבונא ביאר את דעת הראב"ד.

וכ"כ המג"א על ד' השו"ע בסי' תלא סע"א שצריך לבדוק בתחילת הלילה, וז"ל: "פירוש, סמוך לכניסת הלילה" (בשם מהרי"ו ור"ן), ולהדיא כתב בהמשך שם (סק"ה): "וכאן נ"ל דזמן בדיקה הוא קודם צאת הכוכבים... ואז יבדוק ואח"כ יתפלל אחר צ"ה ואם לא בדק עד אחר צ"ה יתן לאחר לבדוק והוא יתפלל כמ"ש סי' ת"ע ואי ליכא אחר יעשה כמ"ש הב"ח. ואותן הרגילין להתפלל ערבית ב"י יתפלל תחלה בבה"כ טורח הוא לקבצם אח"כ כמ"ש הטור סי' רל"ה וכמ"ש"ל לענין אמירת השיעור. וכ"כ הב"ח".

ואילו מהרי"ל ומהר"א טיראנא ועוד נקטו שזמן הבדיקה הוא מיד בצאת הכוכבים. החק יעקב (סי' תלא) מביא את דברי המג"א וסיעתו וחולק עליהם, וסובר כדעת הא"ר והגר"ז ודה"ח, שזמן הבדיקה הוא מיד אחר צאת הכוכבים. וכ"פ המ"ב (שם סק"א).

הא"ר מביא דברי הב"ח שסובר כמג"א, ומקשה עליו, שהרי מבואר בגמ' שבדקין ב"לילי י"ד", וכן בשאלת הגמ' מדוע תנא דידן לא נקט "לילי", משמע להדיא שיש להמתין עד הלילה. ועוד, שמבואר בגמ' שהתנא נקט לישנא מעליא, ולולי זה היה אומר "בתחילת ליל י"ד", ומוכח כנ"ל דלא כהראב"ד.

הפמ"ג (שם סק"א) נקט שאף במפלת ובשמלים יותר נכון לומר ש"אור" היינו בשקיעת החמה, שהרי כאשר מתחיל להיות בין השמשות – הוי ספק יום וספק לילה – ויש לאסור לאכול את הקרבן. וכן במפלת, לדעת בית הלל תביא קרבן יולדת אם הפילה החל משקיעה"ח.

וחיזק זאת בספרו ראש יוסף בסוגיין, מדברי רש"י גבי מפלת שכתב: "אם שיוה לו לטומאה לא ישוה לו לקרבן – בתמיה, ועוד ראה אחרת: דהואיל ושוה לו לטומאה, שעד שקיעת החמה של שמונים דמיה טהורים, ואם תראה לאחר שקיעת החמה דמיה טמאין, כאילו היא רואה למחר, ולמה לא ישוה לו אף לקרבן..." , וכן כתב רש"י לעיל ב ע"ב גבי בדיקת חמץ להדיא: "אורתא הוא – משחשיכה ושקעה חמה של שלשה עשר".

ויש להבין את יסוד המחלוקת בין הראשונים והפוסקים.

נקדים שתי הקדמות קצרות:

בגמ' לקמן (ר ע"א), מובאת מימרא בשם אביי: "אמר אביי: הילכך, האי צורבא מרבנן לא לפתח בעידניה באורתא דתליסר דנגהי ארבסר, דלמא משכא ליה שמעתיה ואתי לאימנועי ממצוה". ופירש"י: "לילי יציאת שלשה עשר שהוא כניסת ארבעה עשר והוא ליל בדיקת חמץ". רבינו דוד ופסקי הרי"ד כתבו, שזמן הבדיקה בכל הלילה ולכן אביי מחדש שאסור ללמוד כבר מתחילת הלילה, שאז מתחיל זמן המצוה וחוששים שיימשך בלימודו כל הלילה ויימנע מהמצוה.

אך לדעת הראב"ד, דברי אביי תמוהים – וכי אביי צריך לומר שאסור ללמוד בזמן זה שמא ישכח, הרי לראב"ד זהו זמן החיוב עצמו, וא"כ פשיטא שאסור ללמוד באותו זמן?!?

מבאר הפר"ח (סי' תלא סק"ב), שהראב"ד כנראה הולך בשיטת הרמב"ם, ולא כרש"י. הרמב"ם בפ"ב ה"ג כתב: "ואין קובעין מדרש בסוף יום שלשה עשר, וכן החכם לא יתחיל לקרות בעת זו שמא ימשך וימנע מבדיקת חמץ בתחלת זמנה", ואף בכס"מ ביאר – "וא"ת למה כתב בסוף י"ג ולא תחלת ליל י"ד כמו בתחלת הלשון. וי"ל דאשמעינן דמסוף יום י"ג אסור להתחיל ללמוד" – דהיינו, שכוונת הרמב"ם שבסוף יום י"ג אין קובעים מדרש, משום שתחילת זמנה הוא ממש בתחילת הלילה, וזהו עיקר המצוה. וא"כ הראב"ד והרמב"ם הולכים בשיטה אחת, שהזמן הוא בתחילת הלילה, ולכן אביי אסור ללמוד כבר בסוף יום י"ג.

במעשה רב מובא, שהגר"א נהג לבדוק מיד בשקיעה"ח. ונראה דאזיל לשיטתו, שבסי' תלא ובסו"ס תלג הביא דברי הירושלמי בריש פסחים, שטעם התקנה לבדוק בלילה הוא משום דכתיב 'ושמרתם את המצות, כי בעצם היום הזה הוצאתי את צבאותי מארץ מצרים בראשון בארבעה עשר יום לחדש בערב תאכלו מצות', אומר הירושלמי: "מה אנן קיימין? אם לאכילת מצה, כבר כתיב 'שבעת ימים מצות תאכלו', ואם לומר שמתחיל בארבעה עשר' והכתיב 'עד יום האחד ועשרים לחדש'. אלא, אם אינו עניין לאכילת מצה תניהו עניין לביעור חמץ". מבאר הפני משה, שכוונת הירושלמי ללמוד מהפסוק, שכל יום י"ד צריך להיות מבווער מחמץ. ואח"כ מקשה הירושלמי: "למה בלילה? אמר רבי יוסה שאין בדיקת הנר יפה אלא בלילה. רבי מנא לא אמר כן, 'ושמרתם את היום הזה לדרתיכם חוקת עולם' – עשה שיהו היום והלילה משומרין". ובהמשך מבואר, דאף רבי מנא מסכים לרבי יוסה, אך עיקר הטעם הוא

מהפסוק. לא ברור אם זו דרשא גמורה או אסמכתא בעלמא. בפשטות הוא אסמכתא, אך בס' טוב ירושלים על אתר כותב, דהיא דרשא גמורה ומדאורייתא. וצ"ע. עכ"פ, אומר הגר"א, יסוד דין בדיקת חמץ הוא מפסוק זה "ושמרתם את היום הזה", וכיוון שצריך שהיום והלילה יהיו משומרים, לכן צריך להתחיל משקיעת החמה ולא להתחיל ללילה.

וא"כ לדעת הגר"א זהו הנימוק לדעת הראב"ד. והר"ן כאמור הביא נימוק "כדי שלא יתשל ולא ישכח".

בשם הגרי"ז מובא, שתהיה נ"מ בין הנימוק שהביא הר"ן לבין נימוקו של הגר"א, במקרה שערב פסח חל בשבת, ומבערין את הכל מלפני השבת. אם נאמר שהנימוק הוא שהיום והלילה של י"ד יהיו משומרים – אין עניין לבדוק בליל שישי מוקדם, כי הוא ליל י"ג ואין בו עניין שיהיה משומר. אך מצד "שמה ישכח" – שייך גם כאן.

לאחר ההקדמות הללו, נראה לומר שהאחרונים נחלקו מהו הטעם העיקרי של הראב"ד. ויש להגדיר שנחלקו האם הבדיקה בלילה היא דין ב"לילה", או ב"יום" של י"ד, שיום זה צריך להיות משומר, וכיון שהוא מתחיל מהלילה – בודקים בלילה.

הבאנו לעיל בשיעור בעניין צאה"כ את דברי האבן האזל בשם ס' סדר זמנים, וראינו שכ"כ הרדב"ז, שיש שני מושגים:

א. הגדרת יום ולילה לעניין קיום מצוות, שהיום מסתיים בצאת הכוכבים ומשם מתחיל הלילה.

ב. הגדרת "חילופי תאריכים" – שאף שעדיין יום, מ"מ התאריך כבר התחלף, וזה כאשר מתחיל להחשיך. וכך ביארו בדעת הרמב"ם, שבמק"א כתב שביה"ש הוא משקיעה"ת, ובמק"א כתב שזמן זה הוא מצאה"כ.

ונראה עפ"ז, שזה שורש המחלוקת בסוגיין: לסוברים שלראב"ד הבדיקה היא משקיעה"ח, סברו שעיקר הטעם הוא מדברי הירושלמי, שצריך שכל יום י"ד יהיה משומר מן החמץ – דהיינו שבתאריך של י"ד בניסן ביתו יהיה בדוק, ולכן תחילת הבדיקה צריכה להיות משקיעת החמה. ולפי תפיסה זו נופלות כל הקושיות על שיטה זו, דלא קשה ממפלת ושלמים וכו', כי לגביהם מה שקובע הוא השקיעה ולא צאה"כ.

וכן קושיות הא"ר על הב"ח נופלות, דאמנם בכל המקומות הוזכר "לילה", אך אין הכוונה ללילה של צאה"כ, אלא לתאריך אחר. וההוכחה לכך, שהראב"ד כותב שהחידוש לעניין מפלת וכו' שנקט בהם "אור" כדי "שלא תאמר כל זמן שיש בו אור

היום יהא נדון כיום שלפניו" – ולפי דרכנו בא ללמדנו שאף שעדיין יש אור, מ"מ התאריך הבא כבר התחיל, והוי יום חדש לעניין זה.

לעומתם, הא"ר והגר"ז ועוד, סברו שעיקר הטעם הוא משום ש"אור הנר יפה לבדיקה", וא"כ עיקר התקנה לבדוק בלילה י"ד היא מדין ה"לילה" ולא מדין התאריך של י"ד, ולכן בודקים רק מצאת הכוכבים, וזהו עיקר זמן הבדיקה.

אך בפשטות נראה שלשון הראב"ד נוטה יותר לדעת הגר"א, וכך נראה אף בלשון הרמב"ם כנ"ל.